

творчого розвитку учнівської молоді та його стимулювання.

Література

1. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. – К., 1998. – С.416.
2. Гільбух Ю.З. Внимание: одаренные дети. – М., 1991. – С.80.
3. Позашкільна педагогіка: пошук і проблеми. – К., 1995. – С.79-80.
4. Лейтес Н.С. Ранние проявления одаренности // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С.98-107.
5. Шадриков В.Д. О содержании понятий “способности” и “одаренность” // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. – С.3-10
6. Психология одаренности: проблемы, структура, показатели / Ред. М.А.Холодная. – К., 1996. – С.96.
7. Ковбасенко Л.І. Вимоги до діяльності позашкільних закладів в сучасних умовах // Альфа-Вістас, Дніпропетровськ. – 1993. – № 1. – С.19-21.
8. Сущенко Т.І. Позашкільна педагогіка. – К., 1996. – С.64-68.
9. Позашкільна педагогіка: пошук і проблеми. – К., 1995. – С.12.
10. Інформаційний збірник. – К., 1998. – № 22. – С.7-9.

*Караман С.О., Караман О.В., Бакум З.П.,
Криворізький державний педагогічний університет*

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ КУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГІМНАЗІЇ

Відповідно до визначених мети і завдань, урахування принципів єдності навчання, виховання і розвитку, гуманізації і демократизації освіти, зміст гімназійного курсу рідної мови розподіляється на чотири компоненти: *лінгвістичний, етнокультурознавчий, функціонально-стилістичний і методологічний.*

Лінгвістичний компонент

Навчання рідної мови в гімназії гуманітарного профілю вимагає врахування тих закономірностей процесу засвоєння мови, які забезпечують ґрунтовні теоретичні знання з усіх розділів гімназійного курсу та інтенсивну мовленнєву практику.

Центральною загальнолінгвістичною основою гімназійного курсу мови є усвідомлення учнями суспільного значення мови.

Вивчення загальних відомостей про мову здійснюється в гімназії у процесі засвоєння всіх розділів поглибленого курсу мови в кожному класі, де розглядаються такі питання: значення мови як найважливішого засобу спілкування і пізнання; адресат мовлення; монологічне і діалогічне мовлення; усне і писемне мовлення; текст; стилі і типи мовлення: культура мовлення тощо.

Важливо, щоб учні усвідомили структурну єдність мови, елементи якої (*звуки,*

морфеми, слова, словосполучення, речення) тісно пов'язані між собою.

Розрізняють три види відношень між одиницями мовної системи – *синтагматичні, парадигматичні та ієрархічні*.

Усі розділи науки про мову (*фонетика, лексикологія, граматики*), що вивчають структурні елементи мови, тісно пов'язані між собою і мають свої специфічні особливості, а тому потребують обов'язкового розгляду.

Оскільки між формою і змістом мовних одиниць різних рівнів немає статичної, раз і назавжди даної взаємозалежності, необхідно довести учням, що структурно-семантичні відношення мовних одиниць відзначаються діалектичною єдністю і суперечливістю. Один звук може не мати ніякого значення, але може й виступати морфемою або навіть словом. Слова мають здатність, змінюючи своє значення і функції, переходити з однієї частини мови в іншу. Є суперечності між системою мови і мовною нормою, між усталеними словотвірними формантами і їх значенням тощо.

Оскільки не всі загальнолінгвістичні проблеми розглядаються на спеціальних уроках, а принагідні повідомлення і зауваження, здійснювані під час роботи над різними розділами програми, не завжди можуть бути ґрунтовними і вичерпними, необхідно знаходити додаткові способи доведення до учнів потрібної інформації.

Учні повинні переконатися, що в абстрагуванні від конкретних висловлювань окремих людей *мова є знаковим механізмом спілкування*, що складається історично і є системою словесних знаків, системою категорій (*граматичного роду, числа, відмінка тощо*), системою граматичних форм і норм.

Найважливіша функція мови – бути засобом людського спілкування, тобто і засобом вираження і передавання думок, почуттів, волевиявлень. У цій ролі людська мова має універсальний характер: вона є одночасно і засобом формування, оформлення, існування думки та матеріального втілення, охоронцем досвіду людей – пізнавального, відтворювального. трудового, засобом навчання і виховання.

Вивчення мови як системи знаків, матеріальних за своєю природою і соціальних за змістом та функціями, повинно бути спрямовано на поглиблення знань учнів про те, що мовлення будується на основі використання мовного матеріалу і за характерними для мови законами, правилами. Мовлення підпорядковується законам мови, але не є її тотожністю. У мовленні одиниці мови одержують додаткові можливості, а саме: вибір, повторення, розміщення, комбінування. трансформацію. Із багатьох мовних одиниць вибирається одна, яка потрібна тому, хто говорить або пише.

Оскільки кожен елемент мови має свою значущість лише в єдності та взаємозв'язку з іншими елементами, будь-яке обтяження або надмірне перевантаження окремим елементом негативно позначається на мові в цілому.

Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує цілу **низку функцій**, життєво важливих для цього суспільства, окремих груп і кожної людини, але цим не вичерпується її роль. Мова є і формою буття їх.

У мовознавчій літературі немає загальноприйнятого чіткого визначення і поділу

функцій мови та їх назв.

Для методики навчання рідної мови важливе врахування основних функцій, а саме: *комунікативної, номінативної, мислетворчої, гносеологічної, експресивної, волюнтативної, культуроносної, ідентифікаційної, магічно-містичної, естетичної*.

Комунікативна функція, або функція спілкування, – це найважливіша функція мови. Їй так чи інакше підпорядковані всі інші функції. Суть її полягає тому, що мова використовується як засіб спілкування між людьми, як інформаційний зв'язок у суспільстві.

Учні повинні збагнути, що ця функція є життєво необхідною і для суспільства, і для мови. *Для суспільства* вона важлива тим, що з допомогою мови люди обмінюються думками й почуттями, збагачуються досвідом попередніх поколінь, домагаються взаємопорозуміння у колективі, створюють матеріальні і духовні цінності, дбають про поступ вперед.

Для мови комунікативна функція також є вкрай важливою, бо мова, якою не спілкуються, вмирає, губиться у віках і забувається.

Обидві функції мови, комунікативна і **мислеоформулююча** (мова – *засіб спілкування* і мова – *засіб реалізації думки*) існують в єдності, є двома аспектами одного і того самого явища. Саме у такій взаємодії функцій мова і сприймається як суспільне явище. За визначенням Л. Виготського, "думка формується в слові". Опановуючи мову, її конструктивні функції, учні засвоюють логічні засоби вираження форми елементарного й теоретичного мислення – знаками й умовиводами.

Висока культура мовлення пов'язана з високим рівнем загальної культури людини – культури її мислення, культури поведінки, культури почуттів.

Основні вимоги до культури мовлення: *змістовність, правильність, комунікативна доцільність, багатство, точність, виразність, стилістична вправність, грамотність*.

Всебічне наукове висвітлення рідної мови з урахуванням її процесуального характеру і соціальних сфер її функціонування не охоплюється традиційними розділами описового курсу мови – фонетикою, морфологією, словотвором, синтаксисом, лексикологією і фразеологією. Цей курс потребує безпосереднього доповнення розділом, у якому має розглядатися проблематика теорії мовних актів і дискурсу, а також психолінгвістичних і когнітивних аспектів мовлення.

Етнокультурознавчий компонент

Національні особливості культури найяскравіше виявляються у мові. Мова є найпершим і найнадійнішим шляхом "входження" людини в соціум. Провідне місце мови серед каналів одержання **соціально-культурних знань** зумовлене, *по-перше*, тим, що особистий досвід індивіда обмежений, порівняне з суспільно-доцільною практикою індивіда, і ця практична діяльність вимагає від нього оволодіння досвідом поколінь і знаннями навколишньої дійсності і обсязі, який в кілька разів перевершує його інди-

відуальний досвід. По-друге саме мова з усіх знакових систем і форм культури здатна в найекономнішій формі закодувати, зберегти й передати надзвичайно великий обсяг знань, спостережень і узагальнень, що випливають з практичної діяльності групи людей нації, народу. До того ж ряд важливих для життя індивіда елементів духовної культури функціонують лише у вербалізованій формі.

Особлива характеристика мови "як засобу вербалізації різних сторін культури і збереження у часі інформації про минуле й сучасне культури полягає в поліхронії мови – здатності об'єднувати й утримувати в структурі мови результати пізнання соціумом навколишньої дійсності, результати, здобуті на різних синхронних зрізах. Поліхронізм не означає втрати мовними елементами часової маркованості; відбиток часу поступає як в семантичних конотаціях, характері структур, так і у відчужених змінах частоти та сфер використання одиниць мови". Вербалізація культури сполучається з редукацією менш суттєвого з усієї сукупності виявів культури. Тому завдяки мовній передачі культура попередніх епох постає перед наступними поколіннями у синтезованій, економній формі, що, однак, не заперечує можливості реконструкції втрачених у часі ланок культури.

Розвиток науки завжди тісно пов'язаний з процесами, що відбуваються у суспільстві, і певним чином віддзеркалює їх. Останнє століття нашої історії відзначалося пануванням технократичного ставлення людини до світу і себе самої. Людство прагнуло не стільки пізнати себе, скільки пізнати навколишній світ, оволодіти ним та пристосувати його до своїх практичних потреб. Підкоряючись цим вимогам, йшов і процес наукового пізнання, який зробив людину могутньою, проте дещо збіднив її, полишивши осторонь як особистість, як неповторне, унікальне творіння природи у єдності її психологічних, соціальних, культурних характеристик. Однак кількісне накопичення результатів у різних галузях наук закономірно викликало необхідність якісної зміни самих принципів пізнання світу. На перший план знов вийшла давня проблема "Пізнай самого себе". Отже, об'єктивно у наукових дослідженнях почав з'являтися новий фундаментальний аспект, де людина розглядалася з її внутрішньою суперечливістю, з одного боку, та гармонією, з іншого, головним ціннісним орієнтиром наукового пошуку. Цей процес охопив усі науки і, в першу чергу, вплинув на розвиток лінгвістики як науки, безпосередньо пов'язаної з життєдіяльністю суспільства та формуванням уявлення про людину як особистість у всьому багатстві її проявів.

Поява цілої групи нових течій в лінгвістиці у другій половині XX століття, які своїм корінням сягають ідей найвидатніших лінгвістів минулого, зокрема В. фон Гумбольдта та О.Потебні (психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика, прагмалінгвістика та інші), підтвердила перехід у мовознавстві від констатації комунікативної функції до розгляду різноманітних проявів комунікативної діяльності людини в єдності її інтралінгвістичних та екстралінгвістичних характеристик. У цьому аспекті одним з актуальних напрямків наукового дослідження є комунікативні тактики які виступають базисним поняттям лінгвістики комунікації. А остання передбачає ви-

вчення процесу спілкування на ґрунті розкриття взаємозв'язків та взаємозалежності між суто мовними явищами та соціальними психологічними ролями комунікантів, множинними виявами їхніх мовних особистостей, правилами і принципами стратегії і тактики спілкування початковим змістом і змістом-наслідком.

Комунікативні тактики є тим універсальним поняттям сучасного мовознавства, який дозволяє розглянути процес взаємодії мови і культури, зокрема відображення різних аспектів соціального життя людини, що вивчаються логікою, філософією, соціологією, психологією, психіатрією, історією, культурологією (цей перелік можна продовжити), в її мовній практиці. Однак при своєму універсалізмі, який обумовлений рисами, притаманними всім людям як представникам певного соціобіологічного феномену, комунікативні тактики характеризуються національною специфікою. Остання впливає з особливостей національного менталітету, національного світосприйняття, національної системи цінностей, традицій, національної культури в цілому. Таким чином комунікативні тактики несуть на собі ідіоматичні маркери, що визначають відмінності у поведінці людей – представників різних національних культур при виконанні ними однакових соціальних ролей.

Однак цим прояв особистості суб'єкта комунікації у мовленнєвій поведінці не вичерпується. Вступає в дію третій рівень формування процесу комунікації – індивідуально-особистісний, який несе відбиток рис особистості комуніканта, його життєвого досвіду, інтелекту, почуттів. Він є найскладнішим для аналізу, проте і в ньому можна виявити певні закономірності, що визначаються приналежністю суб'єкта мовлення до певної суспільної групи, емоційно-психологічного типу, модель поведінки (за категоріями соціоніки) та інших соціальних категорій.

Вирішальна роль комунікативних тактик у плануванні та здійсненні процесу комунікації обумовлює їх провідне значення для навчання мови, особливо коли ця мова вивчається як рідна. Засвоєння системи властивих рідній мові реалізацій комунікативної тактики в залежності від соціальної ролі комуніканта та умов ситуації спілкування дає можливість мовцеві впевнено почувати себе при лінгвістичному оформленні своїх повідомлень, досягати поставленої комунікативної інтенції та передбачуваного перлокутивного ефекту.

Мова – складна і поліфункціональна структура, основним "будматеріалом" якої є слово. Слово містить в собі і зберігає знання про дійсність. "На лексему (зовнішню форму слова), так би мовити, "навішуються" ідеї, відомості думки; увесь зовнішній світ проходить крізь слова й відшукується в них, слово – це колективна пам'ять носіїв мови, "пам'ятник культури". Слово, одночасно із призначенням бути засобом спілкування, накопичує і зберігає інформацію про осягнений світ. Кожна мова характеризується своєрідною системою зовнішніх відмін, які виражають її систему слів і мовних значень. Реальність в основному несвідомо будується на нормах мови одного суспільства. Не існує двох мов настільки тотожних, щоб їх можна було вважати виразниками однакової соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – окремі світи,

а не один світ, який використовує різні мови. Більшість слів навіть у близькоспоріднених мовах має різну кількість значень.

Ядро етнокультурознавчого компонента повинні скласти тексти українознавчої тематики, завдяки яким учні зможуть глибше засвоїти багатогранні функції рідної мови (світоглядну, культуроакумулюючу, пізнавальну, етичну, естетичну, комунікативну та ін.), осягнути розвиток українського народу від давнини до сучасності, усвідомити його ментальність, відчутти духовну спорідненість з ним.

Функціонально-стилістичний компонент

Закони розвитку мови складаються під дією об'єктивних процесів, що відбуваються в суспільстві, незалежно від волі і бажання людей. Наше завдання – пізнати ці закони і застосовувати їх, спираючись на конкретний мовний матеріал, притаманний тому чи іншому історичному відтинку часу. Тільки сукупність трьох складових – **структури мови, граматики і словникового запасу** створює умови для гармонійного її існування, високої культури мовлення.

Взаємозв'язок і взаємозалежність між стилями та комунікативними ознаками мовлення, а також їх вплив на культуру мовлення очевидні і підпорядковані одній меті – досягнути досконалості мовного висловлювання, зробити одиницю мовлення місткою і виразною, єдиновірною стосовно середовища ситуації, особистості, певного періоду розвитку суспільства.

Використання мовних засобів у межах функціональних стилів підпорядковується традиціям *слововживання*, що склалися історично. Тому правомірно говорити про те, що, крім *загальнолітературних норм*, існують і внутрістильові, які різняться між собою різноманітними відтінками експресивності, *складом мовних засобів*. Безсумнівна функціональна природа мовних стилів, їх *зв'язок із різними соціальними функціями мови, ситуаціями спілкування і видами діяльності* людини. Зміна стилів відбувається одночасно із зміною суспільства культури, тому функціональні стилі не можна розглядати у відриві від реальної дійсності, сфери вживання, умов спілкування, коли мова, у процесі її соціального функціонування, може застосовуватися по-різному, залежно від комунікативних потреб.

Стилістика мовлення, що визначає її культуру. Ґрунтується на стилістиці мови, різних способах її вживання відповідно до ситуації, тобто вибудовується своєрідний композиційний ряд, що визначає культурологічний аспект мови індивідуума.

Незважаючи на те, що той чи інший стиль мови, на перший погляд, має вузько специфічну функціональну спрямованість, їх розмежування, стиль мови і стиль мовлення тісно пов'язані з функціонуванням мови в суспільстві і мовної практикою людей в усій її багатоманітності. Тому різні стилі мови насправді – живі, взаємопроникаючі структури, які творять складний малюнок мовного спілкування, зміст *індивідуальної і соціальної* комунікації.

Можна говорити, що **функціональні стилі мови** позначені, з одного боку, пев-

ною комунікативною спрямованістю, а з іншого – трансформуються, піддаються дії мов, у яких функціонують, тобто стиль мовлення спирається на головні ознаки і призначення мови.

Набір певних ознак, притаманних для мовного стилю, відрізняє його від інших, робить його зрозумілим навіть для не фахівця. Адже неважко відрізнити виразний, образний стиль художнього твору від офіційно-сухуватого чи підкреслено точного наукового.

Стиль мовлення визначається на підставі і позамовних ознак, що складають мовну ситуацію, у якій може вживатися конкретне висловлювання.

Між стилем мовлення і особистісною культурою людини існує тісний зв'язок. Чим духовно багатша особистість, тим виразніше, образніше мовлення, тим чіткіше виражений стиль. Особистісні риси людини, включаючи її внутрішній світ, із урахуванням ситуативних і цільових особливостей, можуть проявлятися і передаватися тим, хто оточує, через його стиль разом із культурою мовлення, тобто стилі мови і стилі мовлення впливають на його комунікативні ознаки і творять індивідуальні мовні стилі.

Спілкування пронизує всі сфери людської діяльності в різних формах мовної комунікації. Специфіка комунікативної функції мови зумовлює основний напрям у навчанні мови – ознайомлення учнів з різними типами і формами мовної комунікації, підпорядкування цій меті всього навчання мови, а тому вивчення всіх рівнів мови повинно мати функціонально-комунікативну спрямованість. Найбільшою мірою це стосується синтаксичного рівня, який прямо зв'язаний з комунікацією, спілкуванням. Так, речення будується для того, щоб висловити думку відповідно до певного комунікативного завдання. Повністю поділяємо думку проф. К. Плиско, яка слушно зазначає, що комунікативне завдання – це установка на повідомлення думки в певній послідовності, яка зумовлюється взаємодією мовця і співбесідника. Залежно від того, що саме цікавить співбесідника (суб'єкт чи об'єкт дії), і розгортається повідомлення.

Як відомо, члени речення можуть мати різне комунікативне навантаження. Це призводить до зміни комунікативного значення всього речення. Гімназистів потрібно навчати встановлювати комунікативне навантаження членів речення, а також визначати комунікативне значення речення. Ці знання потрібні для правильної побудови речень і текстів відповідно до комунікативного завдання.

Методологічний компонент

Наявність *методологічного компонента* забезпечить єдність навчання і виховання з цілеспрямованим інтелектуальним розвитком особистості, культурою мислення, що перебуває в діалектичному зв'язку з культурою мовлення, крім того, передбачає створення умов для саморозвитку, самореалізації особистості й включає:

- оволодіння узагальненими методами і прийомами мислительної діяльності (спостереження, експериментування, моделювання, формулювання самостійних висновків, висунення гіпотези та її доведення, конструювання мовних одиниць);

- практичне засвоєння основних законів формальної і діалектичної логіки;
- усвідомлення здібними учнями значущості власної самостійної пізнавальної діяльності, ґрунтовності мовних знань, психологічна готовність їх до подальшого професійно-орієнтованого навчання;
- формування у гімназистів навичок творчої діяльності: уміння формулювати самостійні висновки після вивчення багатоаспектних явищ, самостійне застосування знань і навичок у нестандартних умовах, прагнення до пошуку додаткової наукової інформації, інтерес до науково-дослідницької роботи.

Цей компонент повинен знайти своє вираження в системі завдань (проблемно-пізнавальних, проблемно-ситуативних, репродуктивних, трансформаційних, конструктивних, творчих), що визначатимуть характер роботи учнів із мовленнєвим і мовним матеріалом.

Усі чотири компоненти змісту повинні засвоюватися у взаємозв'язку на основі структурного елемента теми – тексту, який виконує різні дидактичні функції: може використовуватися як джерело навчальної інформації, зразок реалізації певної комунікативної мети, засіб активізації життєвого досвіду учня, матеріал для спостереження, постановки проблемного завдання, матеріал для переказів різних видів, редагування, матеріал для творчої роботи тощо.

Література

1. Мельничайко В.Я., Пентилюк М.І. та ін. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. – К.: Вища школа, 1982. – С.192-194.
2. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – С.24-28.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь / Собр. соч. в 6 томах. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – С.123.
4. Вихованець І.Р., Городецька К.Г., Гриценко П.Ю. та ін. Мова і культура. – К.: Наукова думка, 1986. – С.67-89.
5. Фердінан де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998.
6. Аврорин В. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1955.
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Наука, 1980. – С.7.
8. Онкович Г. Засоби масової інформації (ЗМІ) і “гнучкі моделі навчання” / Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні. – К.: КМ Академія, 1998. – С.152-154.
9. Плиско К. Принципи, методи і форми навчання української мови. – Харків: Основа, 1995. – С.75.